

RÁNKI GYÖRGY

A dél-európai gazdasági fejlődés kérdései
(1918–1938)

Napjainkban a két világháború közötti éveket általában a világtörténelem, vagy a világgazdaság fejlődésének önálló egységeként, illetve korszakaként kezelik. Számos érv sorakoztatható fel ennek az álláspontnak az alátámasztására, s nem kétséges, hogy a politikatörténetben ezek az érvek valóban jól megalapozottak. Bizonyos azonban, hogy több nehézséggel kell szembenéznünk, amikor a két háború közötti periódus húsz évét a világgazdasági rendszer szempontjából próbáljuk szemlélni, és e korszak folyamatait össze kívánjuk hasonlítani az első világháború előtti, valamint a második világháború utáni korszakéival. A húszéves válság – ahogyan E. H. Carr híres tanulmányában jellemezte e kort¹ – nyilvánvalóan túl rövid ahhoz, hogy a 19. század hosszú gazdasági folyamataihoz hasonlítsuk, és még a második világháború utáni csaknem 40 évvel összevetve is kurtának tűnik.

Polányi Károly az 1815 és 1914 közötti időszakról mint százéves békéről² beszélt, ami a következő tényezőkön alapult: *a)* a nagyhatalmak közötti hatalmi egyensúly rendszerén, *b)* a nemzetközi aranyvalután, *c)* az önszabályozó piacokon és *d)* a liberális államon. E száz év – mely kétségtelenül magával hozta a gazdasági liberalizmus győzelmét – igazi jelentőségét egy olyan világgazdasági rendszer kiépülése adja, amelyben a különbségek és ellentétek a korábnál élesebben jelentkeztek. Egyes kutatók szerint ugyan az ipari forradalom szerepe e rendszer kialakításában nem volt olyan jelentős, mint azt általában hiszik,³ a 19. századot mégis döntő fontosságúnak tartom több, témánkhoz kapcsolódó kérdésben.

Ebben az évszázadban viszonylag hosszú távú gazdasági folyamatok tanulmányozhatóak; Dél-Európában ekkor öltött testet kisebb-nagyobb mértékben a nemzeti állammal

¹ *E. H. Carr: The Twenty Years Crisis. London, 1939.*

² *Karl Polanyi: The Great Transformation. Boston, 1957.*

³ *I. Wallerstein* előadása az 1979-es nizzai konferencián. Wallerstein értelmezésével szemben én a 19. századot fordulópontnak tekintem, jóllehet egyetértek azzal az értelmezéssel, amely a 16–17. századot tekinti a modern világgazdaság fordulópontjának. Lásd erre vonatkozólag: *Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest, 1963.; The Shifting of International Trade Routes in the 15th–17th Centuries. Acta Historica 14. 1968.; The Role of East-Central Europe in International Trade (15th and 17th Centuries). Etudes Historiques, 1970.; Diminishing Share of East-Central Europe in the 17th Century International Trade. Acta Historica 16. 1970. valamint I. Wallerstein: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a 16. században. Budapest, 1983.*

kapcsolatos politikai struktúra; erre az évszázadra – a növekvő számú kihívások ellenére – megszilárdult a brit világhegemónia.

Ebben a korszakban, amelyet különösen a 19. század közepétől a változások dinamikus folyamata jellemez, a dél-európai országok többsége képtelen volt jelentősen változtatni a kapitalista világ gazdasági rendszerben elfoglalt helyzetén. Vagy még el sem indultak a változás útján, vagy már az indulásnál megtorpantak. Spanyolország és Portugália növekedési rátája meglehetősen alacsony volt, és a balkáni országoké sem volt jobb. Ennek következtében a különbség az európai centrum és a periféria között csak tovább nőtt. A növekvő külkereskedelem és külföldi tőkebefektetés révén a külső ösztönzés hozzájárult a mennyiségi növekedéshez, és a régi gazdasági struktúra változott valamennyit, de a központtól való függés továbbra is (az egyik) fő jellemzője maradt a periféria országai gazdaságának.⁴

Olaszországot kivételnek tekinthetjük e széles általánosításon belül. Esetében ugyanis a külső tényezők húzó hatása erősíteni tudta a belső erőket, elősegítve így a gazdaság minden ágának fejlődését. Igaz, az első világháború előestéjén Olaszország még inkább agrár, mint ipari ország volt, és egyes területeinek látványos különbségei – a Dél megdöbentető elmaradottsága – félreérthetetlenül jelezték az olasz gazdaság gyöngeségét. Mégis a 20. század elején az olasz gazdaságban megjelent néhány, a fejlett ipari országokra jellemző vonás. „A termelés abszolút értékét tekintve Olaszország a világ első nyolc acél-, cement-, villamos energia, gépkocsi-, szénsav-, műtrágya- és műszál-termelője között volt az első világháború előestéjén.”⁵ Egy főre jutó bruttó nemzeti terméke 1913-ban elérte az európai átlag 80 százalékát.

Ilyen értelemben Olaszország már az első világháború előtt a teljes gazdasági változás útjára lépett anélkül, hogy képes lett volna átlépni a határvonalat és a centrum országai közé kerülni. Mégis, európai értelemben véve többé nem volt csupán periférikus ország.⁶

Közismert, hogy az első világháború egyes országokban elősegítette a gazdasági növekedést, sőt bizonyos fokig még fejlődésük irányát is megváltoztatta. A hazai piacok átmeneti megszabadulása a centrum országainak nyomásától, a világpiacon jelentkező rendkívül nagy igény egyes áruk és nyersanyagok iránt, az árak emelkedése és a külkereskedelmi cserearányok javulása néhány ország számára lehetővé tette új iparágak létesítését, a külkereskedelmi mérleg javítását, sőt még importhelyettesítő iparosodás megindítását is. Japán határozottan azok közé az országok közé tartozott, amelyek előnyükre tudták fordítani ezt az új helyzetet, de a dél-európai országok egy része szintén tudott profitálni az új körülményekből, ha kisebb mértékben is, mint Japán. Bulgária és Románia ipari statisztikai figyelemre méltó növekedést jeleznek 1911 és 1916 között. Szerbia kivétel ebből a szempontból, mert területe korán hadszíntérré vált, és 1915-ben

⁴Vö.: *Iván T. Berend és György Ránki: The European Periphery and Industrialization.* Cambridge, 1982.

⁵*G. Mori: Il Capitalismo industriale in Italia.* Roma, 1977. 2.

⁶„Európai értelemben” alatt azt értem, hogy véleményem szerint a 20. század elején még a kevésbé fejlett európai országok is nagyszámú előnnyel rendelkeztek a valódi perifériához képest, ezért az európai periféria országait a világ gazdasági rendszerén belül inkább a félperiférikus zónába sorolnám. Olaszország kiemelkedően volt ebből a félperiférikus zónából.

meg is szállták.⁷ Spanyolország ipari termelése lázas aktivitást mutatott, a katalán ipar egyes dél-amerikai piacokon brit és francia exportot pótolta, a helyi termelés növekvő mennyiségű hazai fogyasztást elégített ki még a vegyi és gépiparban is, és a baszk terület kohászati ágazatainak növekedése szintén jelentős volt.⁸

A háborúnak a gazdasági növekedést felgyorsító hatása Olaszország esetében a legszembetűnőbb.⁹ Carraciolo a háborúról mint az olasz iparosítás nagy ösztönzőjéről beszél. A legjelentősebb ipari konszernek közül valóban nem egy, mint az Ilva és az Ansaldo, a háború alatt keletkezett, és ezek komoly fejlődést idéztek elő a nehézipar minden ágában.

Néhány év leforgása alatt az ipari termelés 30%-kal nőtt, és erősödtek azok a jelek, amelyek már a háború előtt is arra mutattak, hogy megkezdődött egy erős, modern technikájú nehézipari kiépülése. Mindazon gazdasági nehézség ellenére, amelyekkel Olaszországnak a háború után szembe kellett néznie, gazdasági szerkezete többé már nem olyan volt, mint a félperiféria többi országának. Helyzete megértéséhez még egy tényezőt kell figyelembe vennünk: a győztes hatalmak egyikeként formálisan egyenlő szerepet kapott Párizsban a világ új arculatának kialakításában. Keynes nevezetes könyvében¹⁰ kifogásolja, hogy Franciaország és Olaszország átmeneti fölényüket Németország, valamint Ausztria–Magyarország tönkretételére használták fel, és ezzel „saját pusztulásukat is előidéztek”. Köztudott, hogy sem Franciaország, sem Olaszország nem volt képes gazdaságilag tönkretenni Németországot. Ezen a ponton azonban belép a világ-gazdasági rendszer működésének egy nagyon fontos tényezője: a politikai vagy katonai hatalom. Habár Olaszország távolról sem volt egyenlő a centrum többi országával, európai nagyhatalmi helyzete mégis lényeges hatást gyakorolt gazdasági fejlődésére.

Wallerstein, amikor megpróbál fogalmi meghatározást adni a félperifériáról, hangsúlyozza, hogy a félperiféria fogalma nem egyszerűen egy gazdasági folyamatra utal, hanem egy azzal együtt járó, jellegzetes politikai folyamatra is. Elsősorban egyfajta államszerkezetre gondol ugyan, de beleérti azt is, hogy „e politikai folyamat eredményesen hathat a világgazdaságra is az állami politika átalakítása útján”.¹¹

Arrighi modellje igen közel áll ehhez a nézethez, amikor a két háború közötti éveket „a rivalizálás vagy a hegemoniáért vívott harc kora”-ként definiálja.¹² Arrighi szerint ezt a kort az intézmények instabilitása jellemezte a világgazdaságban és az államok közötti érintkezés rendszerében. Úgy látja, „a két háború közötti évek legfeltűnőbb jelensége a fasiszta irányzatok megjelenése volt – a szervezett elnyomó és a nacionalista-merkantilista irányzatok egyesülése”.

⁷ John Lampe–Marvyn Jackson: *Balkan Economic History*. Indiana University Press 1982.

⁸ Pedro Voltes Boa: *Historia de la economía española en los siglos XIX y XX*. Madrid, 1974 és J. Harrison: *An Economic History of Modern Spain*. New York, 1978.

⁹ Franco Catalano: *Potere economico e fascismo. La crisi del dopoguerra 1919–1921*. Milano, 1964; G. Toniola: *Lo sviluppo economico italiano 1861–1940*. Roma, 1973. és főként A. Caracciolo: *La crescita e la trasformazione della grande industria durante la prima guerra mondiale*. In: G. Fua (szerk.): *Lo sviluppo economico in Italia*. Vol. II. Milano, 1969.

¹⁰ J. M. Keynes: *The Economic Consequences of the Peace*. New York, 1920.

¹¹ J. Wallerstein: *The Concept of the Semiperiphery Relevant to Southern Europe*. Binghampton, 1982.

¹² G. Arrighi: *From Rivalry to American Hegemony*. Binghampton, 1982.

Nicole Bousquet a centrum ciklusaira vonatkozó tanulmányában megkísérelte összekapcsolni a hegemoniáért folyó versengést vagy rivalizálást a konjunktúra B szakaszával, amikor megállapította: „a gazdasági versengés különböző formákat ölthet: a termékek szabad versenye a világpiacon, a nemzeti gazdaság területeinek elzárása védővámokkal, vagy más, jobban leplezett protekcionista eszközökkel, avagy jelentheti a politikai ellenőrzés kiterjesztését a perifériára”.¹³

Mindhárom meghatározás erősen hangsúlyozza a politikai elemet, világos utalással a liberalizmusból az állam növekvő gazdasági szerepéhez vezető átmenetre. Mégis úgy vélem, hogy a politikai tevékenységet túlhangsúlyozzák, különösen akkor, amikor mint a félperiférikus lét lényegét mutatják be.¹⁴

Wallerstein három fő módját különíti el ennek a politikai tevékenységnek:

- a) több „centrum-szerű” kapcsolat létrehozása az államhatárokon belül, hogy ezzel javítsák az összetételt;
- b) „szubimperializmus” útján hoznak létre új, centrum-szerű kapcsolatokat;
- c) a belső elosztás rendszerének megváltoztatása.

Ezekre az előzetes kérdésekre a következő előzetes válaszokat adhatom:

- a) természetesen a félperiféria fogalom vonatkozatható Dél-Európára, annál inkább, mert enélkül ki sem jelölhetnénk az övezet valódi helyét a világrendszerben.
- b) De kétlem, hogy a félperiféria fogalmát kizárólag a politikához kellene kötni, és nem találhatnánk számára megfelelőbb, koherensebb gazdasági tartalmat;
- c) Ugyancsak kétlem, hogy a szervezett elnyomó és nacionalista-merkantilista irányzatok kizárólag csak a félperiféria jelenségéhez kapcsolódnának.
- d) Vajon, még ha az egyes országokat a világrendszer részeként tekintjük is, nem szükséges-e jobban figyelembe venni azokat az egyedi gazdasági sajátosságokat és lehetőségeket, amelyek révén az illető ország a világrendszerhez kapcsolódhat, vagy amelyek a változtatás követelményét támasztják, annak megértéséhez, hogyan fejlődik egy ország, mint a világrendszer része, milyen mértékben periferizálódik vagy képes felzárkózni? Ebben az értelemben Dél-Európa két háború közötti történelme csak részben közös és részben három részre osztható a három földrajzi alrégióknak megfelelően: az Ibériai-félszigetre, Olaszországra és a Balkánra.

A világrendszer 1914 vagy 1918 utáni válsága nemcsak a gazdasági liberalizmus és a brit világalom összeomlását jelentette, hanem nagyszámú más új folyamatot is megindított, amelyeknek különleges hatásuk volt e terület országaira. A fő tényezők közül, amelyek teljesen felborították a Balkán és az Ibériai-félsziget beilleszkedési folyamatát, csak néhányat említek: a világ mezőgazdaságának viszonylagos túltermelése és ennek következtében az agrártermékek árának esése, a növekvő nemzetközi szakosodás visszafordítására irányuló tendencia, a „gazdasági nacionalizmus” (vagy új merkantilista

¹³ Nicole Bousquet: From Hegemony to Competition. Cycles of the Core. In: T. Hopkins–I. Wallerstein: Process of the World System. 1980. 50.

¹⁴ Wallerstein megfogalmazása: „a félperiférikusság lényeges, mert a fő belső (és külső) gazdasági tényezők állami-irányultságú politikai tevékenységének koncentrációja felé mutat, függetlenül attól, hogy ezek a tényezők a tulajdonostermelők, a munkaerő, vagy az állami bürokrácia”. „Ha van valami haszna a félperiféria fogalmának, akkor az elsősorban az, hogy segítségével elkülöníthető a politikai elemzés egy zónája.”

irányzatok) megjelenése, amely minden politikai felhangja ellenére alapvetően gazdasági jelenség volt; az állandó egyensúlyhiány és sikertelen kísérletek annak a korábbi aranyvaluta-rendszernek a visszaállítására, amelyet főleg a világhegemóniáért való versengés tett működésképtelenné, de amelyben része volt a pénzügyi hatalom áthelyeződésének is, állandó fizetési mérleg problémákat okozva a kérdéses országoknak.¹⁵

Végül, de nem utolsósorban az első világháború előtt a brit hegemonia közvetlenül érezhető volt az ibériai országokban és kisebb mértékben Olaszországban is, de a Balkánon gyakorlatilag nem. Franciaország, Olaszország és részben Anglia újabb rivalizálása a hegemoniáért¹⁶ olyan helyzetet teremtett, amelyben egyik sem tudott a korábbi német–osztrák „szubimperializmus” helyére lépni a Balkán térségében. Ez világosan mutatja, hogy egyetlen ország még akkor sem volt képes fenntartani a világgazdaság rendszerét, ha vezető szerepét általánosan elismerték, továbbá, hogy a centrum rendszerén belül a szerepek hierarchikus és geopolitikai felosztása szükséges, sőt alapvető.

Annak ellenére, hogy a régi típusú liberalizmus nem-marxista ideológiai kihívása felbukkant a déli régióban is, még sem állíthatjuk, hogy az ideológiai-elméleti kihívások érvényesültek volna a gazdaságpolitikában.

Corradini ismert véleménye a proletár nemzetekről, amelyek helyet követelnek a nap alatt, kapcsolatban van a függőségben megtestesülő kihívás felismerésével. Mint írja, „egy nemzet életfeltételei koordinációban vannak a többi nemzetével. Vannak nemzetek, amelyek számára ez ténylegesen gazdasági és morális alárendeltséget jelent, habár politikai függés nem áll fenn. Olaszország pontosan ez a fajta gazdaságilag másoktól függő nemzet”.¹⁷ Még ha ezt a nézetet el is fogadta Mussolini és fasiszta mozgalma, fasiszta gazdaságpolitika – ha egyáltalán létezett¹⁸ –, csak a nagy válság alatt vagy után vette kezdetét, amikor összeomlottak a régi rendszer újjáélesztésére tett kísérletek, és amikor a centrum országokban is bizonyos fokig új gazdaságpolitikát vezettek be.

A másik ideológiai kihívás Romániából származott. Manoilescu elmélete, miszerint egyes országok gazdasági elmaradottságát a tőkés világgazdaság okozza, lényegesen félreérthetlenebb. A rendszer gazdasági természetű hibáinak kijavítására vonatkozó következtetései korántsem voltak teljesen újak, és később inkább politikai jellegű megoldásokat keresett, mint például a korporatizmus és az egypártrendszer, vagyis a tekintélyuralmi rendszer. Könyvében¹⁹ hangsúlyozta a külkereskedelmi csereáramok kedvezőtlen alakulását a nyersanyagokat és az iparcikkeket exportálók között, a vagyoni és termelékenység szakadékot a fejlett és fejletlen országok között. Az állandó védővámrendszerre és importpótló iparosításra vonatkozó javaslatai távolról sem újkeletűek, alkalmazásuk sok országban (köztük Romániában) már korábban megindult. Elmélete a külkereskedelem irányításáról előbb vált szabállyá a nagy válság alatt, mintsem gondolta

¹⁵Többek között L.: *H. W. Arndt: The Economic Lessons of the Nineteenthirties.* Oxford, 1963; *Charles Kindleberger: The Great Depression.* Boston, 1969.

¹⁶*György Ránki: Economy and Foreign Policy. The Struggle of the Great Powers for Economic Hegemony in the Danube Valley.* Columbia University Press 1983.

¹⁷Corradini szövegét idézi: *L. Garuccio: L'industrializzazione tra nazionalismo e rivoluzione. Le ideologie politiche dei paesi in via di sviluppo.* Bologna, 1969.

¹⁸*J. S. Wolf: Existait il une economie fascista.*

¹⁹*Theorie du protectionnisme et de l'échange international.* Paris, 1929.

volna, azonban az biztos, hogy alábecsülte a külkereskedelemnek, mint potenciálisan dinamikus, a gazdasági növekedést a kereslet és a kínálat kölcsönhatásán keresztül befolyásoló tényezőt.²⁰ Manoiilescu elgondolásait azonban sohasem alkalmazták teljes egészükben Romániában, és ha egyes elemeit mégis felhasználták, úgy nem rendszere szerves részeként.

Wallerstein hangsúlyozza, hogy még a 19. században, a gazdasági liberalizmus korában is „a rendszernek konstans tényezője volt a gyengébb államok nagyobb erőre törekvése is”, és Európa periférikus és félperiférikus zónái magasra emelték a nacionalizmus lobogóját.²¹ A nacionalizmus eszméje különböző módon terjedt el, és különösen vonzó volt a balkáni államokban, amelyeket vagy éppen akkor hozott létre, vagy növelt meg a versailles-i békerendszer. Esetükben mégsem látok mást, mint egy olyan gazdaságpolitika alkalmazását, amely már a háború előtt megjelent, de amelyet az új körülmények között nagyobb politikai erő támogatott és következetesebben hajtottak végre. Miután a Balkán azok közé a területek közé tartozott, amelyeket a háború után teljesen átformáltak, lényegesen könnyebb volt itt valami újat kezdeni, mint az Ibériai-félszigeten. Ott annak ellenére, hogy Salazar diktatúrájával a korporativizmus és a fasizmus némi teret nyert és Primo de Rivera kormányzásának is volt néhány olyan eleme, amelyet az autoritárius diktatúrával azonosíthatunk a gazdaság területén – a védővám-politika alkalmazásán kívül – semmi újat nem találunk, még az infrastruktúra korszerűsítésére tett kezdeményezések, a vízgazdálkodási politika, a növekvő villamosítás és növekvő termelés dacára sem.²² Mindkét rezsim kizárólag a munkásmozgalom elnyomásában bizonyult igazán hatékonyak.

Jobb teljesítményt nyújtott-e a spanyol vagy a portugál gazdaság, mint az első világháború előtt? Változott-e helyük a világgazdasági rendszerben? Eltért-e a háború előttitől a központ országaihoz fűződő kapcsolatuk? Mindezekre a kérdésekre határozottan nemmel válaszolhatunk. Ha változott a helyzetük, akkor csak rosszabbodott. Igaz, számokat, statisztikákat sorakoztathatunk fel, amelyek azt mutatják, hogy iparilag fejlődtek, növelni tudták a mezőgazdaság termelését; emelni tudták a nemzeti jövedelmet. A mezőgazdasági termelés növekedését a búza, rizs, burgonya, sőt még a bor vonatkozásában is könnyű kimutatni, még Portugáliában is, ahol pedig rendkívül szétszórtak és hiányosak a statisztikai adatok.²³ Az ipari fejlődés többé-kevésbé lépést tartott az általános európai növekedési rátával. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy ez a növekedési ráta jóval a háború előtti alatt maradt, akkor aligha tekinthetjük másnak, mint gyengének a portugál teljesítményt. 1917-ben a portugál ipar 127 753 munkást foglalkoztatott, a munkások száma 80 000-rel, vagyis csaknem 60%-kal nőtt. Ez a növekedés részben az importhelyettesítő iparosítás következménye volt. Ezek az adatok azonban csak azt mutatják, hogy az ipar részesedése a teljes exportból 10% alatt maradt, részben a legfontosabb iparág, a textilipar versenyképességének hanyatlása miatt, hiszen ez 1924-

²⁰ Utalni kívánok a Manoiilescu elméletéről és politikájáról megjelent kiváló új elemzésre, amelyet Andrew C. Janos és Philippe C. Schmitter közöl a Kenneth Jowitt által szerkesztett „Social Change in Romania. 1860–1940” című, 1978-ban Berkeleyben kiadott kötetben.

²¹ I. Wallerstein: *The Future of the World Economy in Processes of the World System.*

²² J. Harrison: *Economic History of Modern Spain.* New-York, 1978.

²³ Albert Pasquier: *L'économie du Portugal.* Paris, 1961.

től elvesztette exportjának 35–40%-át.²⁴ Az ország gazdasági szerkezete lényegében változatlan maradt. Az írástudatlanság csökkent, de továbbra is rendkívül magas (1920:66%, 1930:65%, 1940:49%). Az ország földbirtokrendszere a legrosszabbak közé tartozott Európában: 400 000 egy hektárnál kisebb, további 238 000 egy és három hektár közötti kisgazdasággal. A külkereskedelm sem sokat változott, termékszerkezete azonos maradt a korábbival, és a romló kereskedelmi feltételek mellett Portugáliának állandóan nagyon nagy külkereskedelmi deficitje volt.

*Portugália külkereskedelme*²⁵
(millió escudosban)

Év	import	export	mérleg
1919	229	107	– 118
1920	691	222	– 469
1921	932	224	– 708
1925	2485	862	– 1623
1926	2343	936	– 1407
1927	2662	720	– 1942
1928	2679	1029	– 1650
1932	1608	792	– 916
1933	1905	802	– 1105
1934	1966	909	– 1057
1937	2353	1201	– 1152
1938	2306	1134	– 1168

Szinte minden fontos exportáru vereséget szenvedett a világpiacon: vagy nem volt elég versenyképes, vagy a kereslet hanyatlott, vagy az árak egyszerűen kedvezőtlennek váltak Portugália számára. A fő exportcikk, a bor, a teljes kivitel 35%-át adta, de mennyisége csökkent.

Év	Bortermelés	Bor export/hl-ben ²⁶
1919–23	5 015 834	1 455 743
1924–28	5 776 544	1 120 044
1929–30	7 023 050	806 620

Az 1920-as években a bor kb. 2 275 000 font évi átlag exportbevételt hozott, alig fedezve a növekvő búzabehozatalt, ami 940 000 q-ról 1,4 millióra, majd 1,8 millió q-ra nőtt. A narancskivitel nem tudott versenyezni a spanyol és olasz narancssal, az

²⁴ *Fernando Maduros: A sociedade e a economia portuguesas nas origines do salazarismo.* Lissabon, 1978; *A. H. de Oliveira Marques: Historia de la republica portuguesa as estusor de base.* 1978.

²⁵ *A. H. de Oliveira Marques* i. m. 199. és League of Nations. Foreign Trade Statistics and Memorandum on the Balance of Payments, 1924–1929. Geneva, 1930.

²⁶ *Freppel Cotta: Economic Planning in Corporative Portugal.* London, 1937.

átlagmennység közel 30%-kal visszaesett. A halexport is csökkent. Ugyanakkor viszont az importigény növekedett, különösen ipari nyersanyagok iránt, amelyek részesedése az import 35–40%-áig nőtt. A külkereskedelmi mérleg állandó hiánya inflációhoz vezetett, az escudo értéke 1,98 dollárról 0,5 dollárra csökkent.

1928-ig az állami költségvetés állandó hiánnyal nézett szembe, ami 1919 és 1923 között elérte a 90%-ot, 1924-től 1928-ig pedig 15 és 25% között ingadozott.

Mivel Spanyolországnak már a háború előtt fejlettebb ipara volt, mint Portugáliának, egy ideig profitálni tudott a háborúból. Az ipar kihasználhatta a hadviselők növekvő exportigényeit, ugyanakkor lehetővé vált a kivitel olyan országokba, amelyeknek piacai megnyitak a brit és (vagy) francia, illetve német verseny megszűnése következtében, a hazai piac is jelentős nyomástól szabadult meg. Az ipari fellendülés mind a baszk vas- és gépipart, mind a katalán textilipart érintette. A háború bizonyos mértékben elősegítette a spanyol iparosítást azzal, hogy félperiférikus ország létére központi funkciók megszerzését tette lehetővé számára. Az ipari népesség gyorsan 15,8%-ról 21,9%-ra nőtt (1910 és 1920), míg a mezőgazdasági népesség 66%-ról 54,3%-ra csökkent.

A spanyol külkereskedelmi mérleg a háború előtt állandóan deficit volt, azonban a háború éveiben jelentős többletet mutatott. A spanyol aranytartalék növekedett.²⁷ A fellendülés azonban a háború befejeztével véget ért, és a háborút követő válság hamarosan ráébresztette Spanyolországot a világgazdaságban elfoglalt valódi helyzetére. 1920-ban a külkereskedelmi mérleg újra hiánnyal zárult, mert a háború utáni válság nagyon súlyosan érintette a spanyol ipart. Sok katalóniai textilüzemet bezártak, míg mások fél kapacitással termeltek. A baszk vasipar sem járt jobban. Az európai gazdasági valóság a depresszió időszakában kezdte éreztetni hatását, amikor a verseny még élesebbé vált, mint korábban volt, és az árak Spanyolország szempontjából hátrányosan változtak. A dolgok csak részben és csak rövid időre javultak, amikor a háborút követő válság véget ért. Az 1920-as évek második felének fellendülési periódusa az importhelyettesítő iparosítási politika révén növelte az ipari termelést, de sosem vált világossá, vajon az export vezette növekedést vagy az importhelyettesítő növekedést kell-e a gazdaságpolitika középpontjába állítani?

Valójában a spanyol export legtöbb feltétele romlott. A háború előtt a spanyol exporton belül az egyik uralkodó irányzat az ipari nyersanyagok (vasérc és mások) szerepének növekedése volt, ami az összetételt a mezőgazdasági termékek helyett a bányászati ágazat és kisebb mértékben a textilárak javára módosította. A háború után azonban ez a tendencia teljesen megfordult. A brit kohászati válsága és a konkurrencia miatt csökkent az igény a spanyol ipari nyersanyagok iránt.²⁸ A textilkivitel, amely 1917-ben érte el csúcsteljesítményét, szintén meredeken zuhant.

²⁷ *Higiene Paris Eguilar*: El desarrollo económico español 1906–1934. Madrid, 1969. A spanyol aranytartalék értéke a háború alatt 92 millió dollárról 430 millióra nőtt. International Currency Experience. Geneva, 1944.

²⁸ Spanyolország jelentősége a világgazdaságon belül fő exportcikkeinek termelésében csökkent. 1913-ban a világ vasérctermelésének 5,6%-át adta, 1929-ben már csak 3,3%-át. Részesedése az ólomtermelésből 1913-ban még 14%, de mindössze 7,5% 1929-ben, a réz esetében az ugyanerre az időszakra vonatkozó arányok 5 és 3,3%. *E. S. Woytinsky*: World Population and Production. New York, 1953.

A spanyol áruk iránti kereslet visszatolódott a hagyományos borkivitel irányába (1910: 92 millió liter, 1928: 291 millió liter). Az export emelkedő csillaga a narancs volt, amelynek exportértéke az 1920-as években 60 millióról 257 millió pesetára nőtt. Ez a két cikk a teljes spanyol kivitel 20%-át adta. A különféle élelmiszerek együttesen több, mint a felét tették ki a összes spanyol exportnak.³⁰ Azonban az exportszerkezet ezen változása

Az export értéke millió aranypesetában²⁹

	1910	1928
Ércek	200	92
Textilipari termékek	49	21

két lényeges következménnyel járt a nemzetgazdaság fejlődése szempontjából. Először, a túlnyomórészt mezőgazdasági kivitelüktől függő országok számára az árak egyre kedvezőtlenebbé váltak, a külkereskedelmi cserearányok rohamosan romlottak, másodsor a kivitel teljesen függetlenné vált az ipartól. Azokat az árukat exportálták, amelyek csak igen korlátozott mértékben járultak hozzá a hazai ipar változásaihoz, amelyeknek alacsonyok voltak a technológiai követelményeik, amelyeknek fejlesztő hatása kifejezetten korlátozott volt, és amelyeknek termelése nem emelte a hazai piac színvonalát, mivel termelésük az alacsony mezőgazdasági bérekre alapozódott.

Végül, de nem utolsósorban éppen ezeket az exportárukat sújtotta leginkább a nagy válság, amikor a borkivitel értéke 291 millió pesetáról 131 millióra zuhant, a narancskivitelé pedig 257 millióról 103 millióra. A mandulakivitel 70-ről 34 millióra esett, az olivaoaj 36-ról 7 millióra, a vasérc pedig 99-ről 33 millióra.³¹ A néhány, szűk keresletű mezőgazdasági áru által meghatározott exportszerkezet további következménye a kedvezőtlen árrugalmasság és a külkereskedelmi cserearányok romlása volt, ezért azután 1920 után a spanyol kivitel sohasem tudta ellensúlyozni a behozatali igényeket. A protekcionizmusnak (a kormányzat új protekcionista rendszabályokat alkalmazott 1920 után) és az importhelyettesítő iparosításnak meg lett az ára. Igaz, 1929-ben spanyol vállalatok a hazai fogyasztási igények nagyobb részét elégítették ki, mint korábban, a kohászat és a textilipar növekvő mennyiségű áruval látta el a belső piacot. Ilyen értelemben a protekcionizmus meghozta gyümölcsét. Az ipari termelés indexe 1929-ben 141 volt, ha 1913-at tekintjük 100-nak. A vastermelés 1913-ban 440 ezer tonna volt, 1929-ben 742 ezer, az acéltermelés 1913-ban 388 ezer, 1929-ben 1 millió 21 ezer tonna volt.³² Ez még akkor is impozáns növekedés, ha figyelembe vesszük, hogy az egy főre számított növekedés a válság előtt alacsonyabb volt, 30% körüli. Amíg azonban az ipari

²⁹ P. V. Boa. *Historia de la Economía*. i. m. II. 307.

³⁰ League of Nations. *Nemorandum of International Trade and Balance of Payments*. 1924–29, Geneva 1930.

³¹ J. Harrison. *Economic History*. i. m. 128.

³² Ramon Tamames: *Estructura Económica de Espana*. Madrid, 1974 and Sima Lieberman: *The Contemporary Spanish Economy*. Linos, 1982.

termelés fejlődése bizonyos cikkek behozatalát szükségtelessé tette (textil-, egyes vas- és acélárúk), más szempontból egyre több ipari nyersanyag (pl. gyapot vagy petróleum) és gépi berendezés behozatala vált szükségessé, mert az ország nem rendelkezett sem nyersanyaggal, sem technológiával. Ezek a tényezők különlegesen nagy terhet róttak a külkereskedelmi mérlegre.

Az import állandóan nőtt. 1920-ban értéke 1,4 milliárd pesetát tett ki 400 millió pesetas deficittel. 1928-ra az import értéke elérte a 3 milliárd pesetát, és az 1920-as évek kivétel nélkül mind 1 milliárd peseta körüli kereskedelmi deficitet hoztak. A behozott áruk közül a gépi berendezések vezettek 212 millió pesetas értékkel, ezt majdnem azonos értékkel, 209 millióval követte a gyapot. A vegyipari termékek behozatala 150 millió körül mozgott, a benzíné pedig 100 millió körül. Nem csoda, hogy Spanyolország egyre nagyobb valutahiánnyal és fizetési mérleg problémákkal küszködött. Az 1920-as években a hiányt az aranytartalékok egy részének eladásával fedezték, de mivel a peseta értéke emiatt egyre inkább veszélybe került, ezzel a gyakorlattal fel kellett hagyniok. A holtpontról való kimozdulás három lehetséges módja közül egy sem volt kivitelezhető (sem a valutabevételek növelése a primér termékek exportjának növelése útján, sem a fogyasztási cikkek arányának csökkentése a behozatal egészén belül, hatásosan működő hazai ipar megteremtésével, sem az ipari késztermékek exportjának fokozása).³³

A külföldi fizetőeszköz és fizetési mérleg problémák folyamatosan súlyosbodtak. Az 1920-as évek közepétől a nehézségeket részben megoldotta a külföldi tőke újra meginduló beáramlása. 1921-re az inflációt sikerült többé-kevésbé megállítani, de az államadósság 1925 és 1930 között 12 milliárdról 20 milliárdra emelkedett.³⁴ Miután a tőkét a háború előttinél is kevésbé megfelelően fektették be, és költségei magasabbak voltak, az 1920-as évek végére olyan helyzet alakult ki, hogy azért volt tőkére szükség, hogy a korábbi kölcsönöket törleszthessék, és valójában sem az ország gazdasága, sem exportszerkezete nem változott annyit, hogy megbirkózzhatott volna a külkereskedelmi és fizetési mérleghiánnyal. Még a nagy válság alatt is, amikor pedig az ipari termelés közel 20%-kal,³⁵ az export és az import pedig 25%-kal esett vissza, Spanyolország évi külkereskedelmi mérleghiánya 200–300 millió peseta maradt. Külkereskedelmének összetétele tovább romlott. Az országnak meglehetősen nagy mennyiségű búza importálására volt szüksége. Az importot helyettesítő iparosítás pedig tovább növelte függőségét a nyersanyagok behozatalától; ezeknek a cikkeknek a részesedése az összimport közel 50%-ára emelkedett, a gépeké pedig 11% körül mozgott. Óriási vasérctartalékai dacára és a vasérc, valamint acéltermelés jelentős növekedése ellenére Spanyolország sokkal több vas- és fémárut importált, mint amennyit exportálni tudott. A nyersanyagok kivitele a teljes exportmennyiség 13%-ára csökkent, míg az élelmiszerek részesedése az összexport csaknem 2/3-ára nőtt.³⁶

³³ Ezekre az elméleti lehetőségekre vonatkozóan Vö.: *H. Mynt: The Economics of Developing Countries*. London, 1964. 156–157.

³⁴ *Aguilar: El desarrollo economic espanol*. Madrid, 1976.

³⁵ Míg az I. világháború előtt Nagy-Britannia részesedése elérte a teljes portugál külkereskedelem felét, addig 1929-ben az exportnak mindössze 22%-a irányult Angliába és az importnak is csak 27%-a érkezett onnan.

³⁶ *Albert Broder: Economies de l'Espagne. Textes et Documents*. Paris é.n.

Mindebből világosan kiderül, hogy sem Spanyolország, sem Portugália nem tudott kedvezőbb helyzetet elérni a világgazdaság rendszerén belül. Ennek a politikai következményei azonban korántsem voltak azonosak. Portugáliában a tekintélyuralmi diktatúrát a font sterling-övezetbe való belépéssel kombinálták, hogy egyfajta védelmet kapjanak Nagy-Britanniától, amelynek csökkenő érdeklődése a portugál áruk iránt jelentős mértékben hozzájárult a portugál gazdaság nehézségeihez.³⁷ Ugyanakkor Spanyolország liberális reformot kezdeményezett, hogy megkísérelje megtörni a régi földtulajdonrendszert,³⁸ és végül is polgárháborúba sodródott, ami az 1930-as éveket gazdasági szempontból a stagnálás és hanyatlás korává tette.

A Balkán 19. századi fejlődését illetően megállapíthatjuk, hogy egyes esetekben az ipari centrum exportigénye élenkítőleg hatott a térség országainak korábban stagnáló gazdaságára, és gyorsította fejlődésüket. De az adott körülmények között, amikor a centrum szívó hatása nem egyszerűen a világg piac automatikus mechanizmusán keresztül érvényesült, hanem időnként adminisztratív és politikai beavatkozás formáját is öltötte, a centrum által kiváltott gazdasági növekedés korlátai és torzulásai különösen nyilvánvalóvá váltak.

A centrumból érkező ösztönzés csak arra szolgált, hogy olyan formában integrálja ezeket az országokat a világgazdasági rendszerbe, hogy azok továbbra is éppoly fejletlenek és szerkezetükben elmaradtak maradtak, mint korábban voltak. Ez még csak nem is független gazdasági fejlődés volt, hanem inkább kiegészítő jellegű, és csupán olyan mértékben, amennyire ezt belső előfeltételeik és a világ igényeire való reagálási képességük lehetővé tette. Az exportszektor – amelyet a nyugati kereslet szívóhatása és a nyugati beruházások egyaránt fejlesztettek – elszigetelt egységeket alkotott a gazdaság egészén belül, és olyan dualizmushoz vezetett, amely – bár eltért a klasszikus gyarmati modellől – mégis annak jele volt, hogy a balkáni országok gazdasága a centrum országaitól alapvetően eltérő formában csontosodott meg, és hogy továbbra is az európai munkamegosztás perifériáján maradtak, vagy oda kerültek.³⁹

A háború a balkáni országokban nem okozott olyan látványos gazdasági fel lendülést, mint Spanyolországban és Portugáliában. Habár Románia egy ideig semleges maradt, és Bulgáriának, Görögországnak sikerült növelnie ipari termelését a háború első két évében, a hadi események végül elérték területüket, ahogyan korábban Szerbiáét. Bár 1916-ban a román és bolgár ipari termelés kb. 30–40%-kal több volt, mint a háború előtt, ezen országok gazdasági szerkezete nem változott lényegesen.

A versailles-i békerendszer következtében viszont Európának ez a része esett át a leg radikálisabb területi átalakuláson. Ez Jugoszlávia és Románia esetében azt jelentette, hogy területük a korábbinak csaknem háromszorosára nőtt, lakosságuk pedig 300, illetve 250%-kal emelkedett. Bulgária és Görögország esetében a változás kisebb volt, a 10%-ot sem érte el. A növekvő nacionalizmus, az újonnan létrehozott politikai függetlenség megerősítésének igénye a gazdaság eszközeivel is, egyaránt olyan gazdaságpolitikát kívánt,

³⁷ L. a 35. sz. jegyzetet!

³⁸ E. Malefakis: *The Agrarian Reform and Peasant Revolution in Spain*. New Haven, 1960.

³⁹ A fejlődés fő irányait tárgyalja: *Iván Berend–György Ránki: The European Periphery* i. m. 124, 125, 154.

amelynek központi területe az ipar támogatása lett az importhelyettesítő iparosítás útján.⁴⁰

Az állam, amelynek szerepe a háború után a politikai nacionalizmus és a kialakult gazdasági helyzet következtében megnövekedett, az importhelyettesítő iparosítást tekintette követendő gazdaságpolitikának. E döntésben a következő tényezők játszottak fontos szerepet:

- a) az adott országok pénzügyi és monetáris rendszere csődbe kerülve, nem rendelkeztek az importigényeket fedező pénzzel;
- b) hazai iparuk erősítésével valamelyest csökkenthették függőségüket korábbi szállítóiktól, pl. Németországtól;
- c) a túlnépesedés olcsó munkaerővel látta el a hazai piacot, és ezzel ellensúlyozta az ipari behozatal rendkívül magas szintjét, miközben viszonylag alacsony maradt a fogyasztási cikkek előállító ipar technológia iránti igénye.

A mezőgazdaságnak, a gazdaság uralkodó ágazatának teljes stagnálását azonban nem tarthatjuk egyszerűen a megváltozott állami gazdaságpolitika következményének. Ezt a stagnálást részben a Romániában és kisebb mértékben Jugoszláviában is elodázhatatlannak tűnő földreform okozta. De az a tény is tükröződött benne, hogy a Nyugat- és Kelet-Európa közötti korábbi munkamegosztás egyensúlyának fölborulása következtében a balkáni országok számára elérhető piacok összezsugorodtak. A tengerentúli mezőgazdasági cikkek nyugati piacra való beáramlása csökkentette a kelet-európai agrártermékek iránti keresletet. Ebben az értelemben a háború fejlődési képlet, amely az export-vezette növekedésen alapult, nem volt megismételhető annak ellenére, hogy – főképpen az 1920-as évek második felében – komoly erőfeszítések történtek a balkáni országok fejlődésének a régi vágányra való visszazökentésére. A nyugati piacok szívó hatása azonban már nem működött a régi módon. Míg a háború előtt viszonylag gyors növekedés volt észlelhető a mezőgazdaságban, az 1920-as években ez a növekedés rendkívül lassúvá vált, esetenként meg is állt. A bolgár mezőgazdasági termelés 1926–1930 között 8%-kal haladta meg a háború előtti szintet (beleszámítva az 1930-as rendkívüli nagy termelést is). Románia viszont 1921–1925 között 25%-kal, 1926–1930 között 5%-kal, Jugoszlávia ugyanebben az időben 2, illetve 10%-kal termelt kevesebbet és Görögország termelése is a háború előtti szint alatt maradt.⁴¹

A dinamizmus hiánya a korábbi exportágazatban nemcsak hangsúlyváltást jelentett az export által vezetett növekedésről az importhelyettesítő növekedésre, hanem a hazai piac rendkívül alacsony színvonalá miatt közvetlenül is e növekedés korlátozása irányában hatott. Az 1920-as években ténylegesen növekedett az ipari termelés; Románia és Jugoszlávia kb. 40%-kal több iparcikket állított elő, mint a háború előtt (ezek a számítások változatlan területre vonatkoznak), Görögország és Bulgária pedig még magasabb, 80%-os növekedést ért el.⁴² Jóllehet az átlagos növekedés ezekben az

⁴⁰ György Ránki: *The Role of the State in Industry, Banking and Trade in the Economic History of East-Central Europe*. Oxford University Press. Megjelenés előtt.

⁴¹ John R. Lampe and Marvin R. Jackson: *Balkan Economic History. 1550–1950*. Indiana, University Press 1982. 359–360.

⁴² Ingmar Swennilsson: *Growth and Stagnation in the European Economy*. Geneva, 1954; M. Kukoleca: *Industrija Jugoslavija*. Belgrade, 1940; I. Berend–G. Ránki: *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. New-York, 1974.

ágazatokban látványos volt, a legfontosabb növekedés mégis a textiliparban mutatkozott, amely a legnagyobb iparágat, az élelmiszeripart követte, s amely az 1920-as években a termelés növelésének legfontosabb területévé vált. Bulgária háromszor, Románia és Jugoszlávia kétszer annyi textilárut gyártott, mint korábban.⁴³ A behozatal részesedése az ipari termékek belső fogyasztásából jelentősen, 70%-ról 35%-ra csökkent.

Vajon értékelhetjük-e ezt a folyamatot a relatív fejletlenség okozta csökkenésként? Ha mutatóként a belföldi termelés részesedését vesszük a belföldi fogyasztásból, akkor feltétlenül. Ha azonban az ipari fejlettség vagy fejletlenség más mutatóit tekintjük – például a befektetett tőke nagyságát, a termelékenységet, az egy főre jutó termelést, a műszaki színvonalat, vagy a termelés szerkezetét –, akkor válaszuk távolról sem igenlő. Ennek az importhelyettesítő iparosításnak egyik jellemző vonását abban határozhatjuk meg, hogy nem követte az ipari fejlődés korabeli fő vonulatait. Miközben a vezető ipari államok a tőke-intenzív, fejlett technológiákon alapuló koncentráció felé haladtak csökkentve a termelési javak iránti keresletet és a fogyasztási cikkek viszonylagos fontosságát, a balkáni államok homlokegyenest ellenkező úton jártak. Az import helyettesítés elsősorban a textiliparra gyakorolt hatást, amely fogyasztási cikket termelt elavult technológiával, alacsony tőke- és nagy munkaintenzitással. Természetesen állíthatjuk azt is, hogy a tőkehiány és az olcsó munkaerő megléte miatt ez volt az az út, amin ezeknek az országoknak járniuk kellett. Csakhogy még ez a viszonylag munkaerőigényes iparosítás sem tudta felszívni a túlságosan nagy mezőgazdasági népességet.⁴⁴ Mi több, mivel a teljes mezőgazdasági termelés csökkent, ennek az iparosításnak a határait egyértelműen megszabta a külföldi verseny kiküszöbölése, amit főként a belföldi árszínvonalat emelő vámokkal értek el.

Ezen felül ezeknek az államoknak szembe kellett nézniük azzal is, hogy egyfelől a világkereskedelem összezsugorodása csökkentette külkereskedelmüket, s hogy másfelől az import helyettesítése újratermelte az importigényt – mint az Spanyolország és Portugália esetében történt.

A fokozódó nyersanyagigény – a gyapot minden érintett országban behozatali cikk volt – és a gép-, valamint szerszám-szükséglet új terhet rótt ez államok külkereskedelmi mérlegére. Wallerstein kifejezését használva tevékenységük *gazdasági keveréke* valójában nem a centrum és a periféria keveréke volt. Igaz, azok az ipari tevékenység-típusok, amelyeket folytattak, a háború előtt még centrum-jellegű tevékenységek lettek volna, de ez semmiképpen sem volt már igaz az új körülmények között. Világgazdasági helyzetük nem változott sem technológiai, sem piaci-pénzügyi szempontból, és teljesen a vezető államoktól függtek.

Ezért minden erőfeszítés ellenére az állami irányítású kísérlet gazdasági tevékenységük összetételének centrum-jellegűvé alakítására kudarcot vallott, részben a világ-gazdaságon belüli áruláncolat újjászerveződése miatt. Kudarcot vallott azért is, mert nem lehet az összetételen javítani kizárólag egyetlen elem megváltoztatásával, különösen, ha közben más elemeken rontanak is. Ez a romlás éppen a külkereskedelemben és a külföldi

⁴³ *Lampe-Jackson: Balkan Economic History* i. m.; Liepman szerint (*Tariff levels and the Economic Unity of Europe*. New York, 1938.) a textíliákra kivetett vám színvonala Romániában és Bulgáriában 174%, illetve 171% volt.

⁴⁴ *E. Moore: Economic Demography of the Eastern and Southeastern Europe*. Geneva, 1945.

tőkebefektetésben jelentkezett, abban a két tényezőben, amely bekapcsolta a balkáni országokat a világgazdaságba.

A külföldi tőke lényeges eleme volt a balkáni gazdaságoknak a háború előtt. Az az eladósodás azonban, ha súlyos teherként nehezedett is akkori gyenge gazdaságukra, messze elmaradt a háború alatt felhalmozódott adósság mögött. Egyetlen balkáni állam sem tudott hadat viselni saját pénzügyi forrásaiból, ezért az úgynevezett szövetségesek közti hitelek nagy részét a román és szerb kormány kapta, Bulgária pedig jelentős kölcsönöket vett fel Németországtól. Közvetlenül a háború után, amikor a gazdasági összeomlás miatt az infláció ellenőrizhetetlenné vált, egyáltalán nem állt rendelkezésre külföldi tőke az olyannyira szükséges gazdasági és pénzügyi segítséghez. 1919 és 1923 között – néhány közvetlen értékpapír befektetésén kívül, ami szintén a segélyprogram részét képezte – kb. 100 millió dollár értékű élelmiszersegély érkezett Jugoszláviába és Romániába.⁴⁵

A külföldi tőke új hulláma 1921 után érte el a Balkánt, és a következő néhány évben a beáramlás elég jelentős volt. 1922 az első hosszú lejáratú, 45 millió dolláros, Jugoszláviának nyújtott amerikai kölcsön éve volt. Ezt 1923-ban 300 millió frankos francia, majd 1927-ben újabb 30 millió dollár amerikai kölcsön követte, 1929-ben 125 millió dollárt a svéd gyufatröszttől és 1,3 milliárd frankot Franciaországtól vettek fel a stabilizációhoz. Románia 175 milliót vett fel 1922-ben a kincstári jegyek átváltására egy angol–amerikai pénzügyi csoporttól. Ezután a következő évtől a nacionalista gazdaságpolitika már kizárta külföldi kölcsönök felvételének a lehetőségét. Midőn 1928-ban a kormány és a gazdaságpolitika változott, 100 millió dolláros kölcsönt vettek fel, majd 1930-ban további 1300 millió frankot. Bulgária viszonylag csekély szerepet játszott az európai pénzpiacon, és a felvett kölcsönöket részben a menekültek letelepítésére, részben az állami kiadások fedezésére használta fel. Az állandóan adósságaival küszködő Görögországnak csak két nagyobb szabású államkölcsönt sikerült felvennie: 60 millió dollárt 1923–24-ben, és a későbbi években további 40 milliót.⁴⁶

Külföldi tartozások millió dollárban 1931-ben (folyó áron)

	Összes tartozás	1918 előtt	%	1918 után	%
Bulgária	138,9	90,1	64,5	48,8	35,5
Románia	1 022,7	649,9	67,5	372,8	36,5
Jugoszlávia	634,8	460,9	72,6	173,9	27,4

1919–1929 között az évenként kapott tőke mennyisége valószínűleg nem maradt el a háború előtti időszak mennyiségétől, viszont e beáramló tőke hatása néhány sajátos ok miatt kevésbé volt kedvező, mint korábban.

⁴⁵ R. Notel: *International Capital Movements and Finance in Eastern Europe*. Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte, 1975.

⁴⁶ A kölcsönökről vö.: *Lampe-Jackson: Balkan Economic History*, i. m. 385–387; *Berend-Ránki: Economic Development*, i. m. 226–230.

Ennek okai a következők voltak: 1. A megszerzett tőke egy részét az infláció visszaszorítására és a nemzeti valuta megszilárdítására használták fel; 2. a kamatláb túl magas volt, a kibocsátási és átvételi árfolyam pedig túl alacsony, s ez jelentős különbséget hozott létre az adósságok névleges értéke és a valóságos tőkebeáramlás között; 3. a háború előtti kölcsönök kamatai és törlesztése a beáramló tőke mind nagyobb részét vette igénybe; 4. Ennek a tőkének a befektetése távolról sem volt igazán produktív; a növekvő külkereskedelmi hiány gondokat okozott a fizetési mérlegben is. Romániára vonatkozóan nincs megbízható statisztikánk, de Bulgáriában a tőkeforgalom, az áruk és szolgáltatások 59,2 millió dollár többletet eredményeztek, az aranyszállítás 1,2 millió dollárt, a kamatok és törlesztések pedig 58,2 millióra rúgtak. Jugoszlávia esete nagyon hasonló volt: 63,8 millió dollár tőkeforgalom egyenlege, 78,9 millió kereskedelmi forgalomé és 168,9 milliót fizettek kamatokra és adósságtörlesztésre.^{4 7}

A külföldi befektetés 70–80%-át minden esetben az állam kapta, a fennmaradó 20–30%-ot bankokba és az iparba fektették be. A romániai olajipar és a jugoszláv bányászat szinte teljesen külföldi ellenőrzés alatt állt. Bulgáriában annak ellenére, hogy a bányászat nem volt túl jelentős, a bányák 40%-át külföldi érdekeltségek ellenőrizték, és a másik vezető exportágazat, a dohányipar is külföldiek kezében volt.^{4 8}

A befektetések iránya többé-kevésbé illeszkedett a hagyományos sémához, és ha a centrumot egyre kevésbé érdekelték is a balkáni mezőgazdaság termékei, a nyersanyagok iránti kereslete nőtt, és a legtöbb befektetés a korábbi, hanyatló exportágazatok pótlására próbált újakat kiépíteni. Ezek az ágazatok azonban még Románia esetében sem voltak elég erősek az ország exportszerkezetének tényleges átalakításához. A külkereskedelem már nem tudta betölteni ugyanazt a funkciót a balkáni államok gazdaságában, mint a háború előtt. A fizetési mérleggondok miatt szükség lett volna export-többletre, ez azonban nem realizálódott. Az egy főre jutó külkereskedelmi érték alacsony maradt. Az európai külkereskedelem színvonala általában alacsony volt, míg a háborút megelőző húsz évben megkétszereződött, a két háború közötti években (1913 és 1929 között) mindössze 13%-kal nőtt, és a válság alatti rohamos visszaesés után 1937-re csupán a 114%-os szintet érte el. A balkáni országok külkereskedelmének színvonala, az exportot serkentő tényezők gyengülése miatt ettől a növekedési ütemtől is elmaradt. Ennek oka a hagyományos mezőgazdasági piacok kedvezőtlen helyzete, valamint az a körülmény volt, hogy a gazdaságpolitikában a hangsúly áttolódott az export által vezetett növekedésről az importhelyettesítő növekedésre. Még a legsikeresebb időszakban, 1924 és 29 között, Bulgária és Jugoszlávia csak 17%-kal, Románia pedig mindössze 7%-kal növelte élelmiszerkivitelét. Az egy főre számított élelmiszerkivétel 30%-kal volt kevesebb, mint a háború előtt. Végül, de nem utolsósorban, az árak mozgása és a külkereskedelmi cserearányok a balkáni országok érdekei ellen hatottak.

Az egyes országok külkereskedelmi cserearányai esetében javuló trendet figyelhetünk meg az 1920-as évek végén, de néhány esztendő kivételével a „terms of trade”

^{4 7} R. Notel i. m. uo.

^{4 8} B. Jurkovic: Das ausländische Kapital in Jugoslavien. Berlin, 1941.

folyamatosan kedvezőtlen volt, a nagy világgazdasági válság alatt pedig lényeges szerepet játszott a teljes gazdasági összeomlásban.⁴⁹

A kivitel sokrétűbbé válása csak csekély mértékben érvényesült ezekben az országokban, amelyek nagyobbreszt képtelenek voltak megvédeni magukat a nyersanyag- és élelmiszerárak esése ellen.

Világpiaci árárányok
(1913 = 100)

	Élelmiszerek iparcikkek	Nyersanyagok iparcikkek
1921	80%	65%
1924	100%	87%
1929	94%	85%
1932	74%	59%
1938	81%	71%

Az öt legfontosabb kiviteli cikk részesedése az exportból:

	1925	1933	1937	
Bulgária	74	70	61	(dohány 42)
Románia	86	81	86	(petróleum 40)
Jugoszlávia	50	52	56	(gabona 32)
Görögország	—	88	89	(dohány 50)

Az 1920-as évek folyamán mindegyik balkáni állam produkált egy bizonyos, eltérő mértékű import-többletet. A háborút követő válsághelyzeten kívül, amikor a termelés messze a normális szint alá csökkent, valutáik átváltási értékének csökkenése is nagy importigényt eredményezett. A cserearány a mezőgazdasági árak esése miatt akkor is tovább romlott, amikor a tőkebeáramlás segítségével stabilizálták a valutát, és egyensúlyba hozták a fizetési mérleget. Néhány esetben a tőkeimport belföldi terjeszkedésének mozgásteret még növelt is. A harmincas években ez az irányzat teljesen megfordult, mert megszűnt a külföldi tőke beáramlása. Visszavonták a korábbi befektetéseket, az export- és importárok közötti szakadék szélesedett, minek következtében minden ország kiviteli többletre törekedett. (Ez a Németországba irányuló szállítások növelése révén elérhetőbbé vált, de most nem feladatunk a német gazdaság balkáni hatásának taglalása.)

A négy szóban forgó ország közül Görögország kereskedelme állandóan deficitessé vált: az 1920-as években 600 millió, az 1930-as években 400 millió dollár körül mozgott a behozatali többlet. Romániában jobb volt a helyzet, mert néhány év kivételével már az

⁴⁹A különféle „terms of trade” számítások ugyanazt a trendet mutatják, jóllehet a *terms of trade* által okozott veszteség eltérő becslését adja: *Lampe-Jackson: Balkan Economic History* i. m.; *Zdenek Drabek: Trade Performance of East-European Countries*. In.: *M. Kaser: Economic History of East Central Europe*. Megjelenés előtt.

1920-as években sikerült egy kis kiviteli többletet elérniük, ami az 1930-as években jelentős mértékben tovább nőtt. Jugoszlávia 200 millió dolláros hiánnyal zárta az 1920-as éveket, és 45 milliós többletet ért el az 1930-as években. Bulgária deficitje 55 millió dollár volt az 1920-as években, többlete pedig 40 millió az 1930-as évek során. Mindezeknek az országoknak jelentős fizetési mérleghiányuk volt a folyó tételek esetében, amit vagy a tőkeforgalom pozitív mérlege révén, vagy néhány esetben (pl. Görögország) a központi

	Kivitel milliő dollárban			
	Románia	Bulgária	Görögország	Jugoszlávia
1921	107	23	55	58
1924	139	36	59	122
1929	173	46	91	119
1933	109	26	37	59
1938	157	68	90	116

	Behozatal milliő dollárban			
	Románia	Bulgária	Görögország	Jugoszlávia
1921	149	30	101	98
1924	131	40	144	106
1929	176	60	173	134
1933	90	21	60	50
1938	135	59	132	115 ⁵⁰

bank készleteinek csökkentése útján egyenlítették ki.⁵¹ Hogy megértsük a balkáni államok pénzügyi rendszerének gyengeségét és összeomlását, figyelembe kell vennünk a rövid lejáratú hitelek és tőkebefektetések megdöbbentően nagy számát, amelyeknek hirtelen kivonása nagymértékben hozzájárult 1931 utáni pénzügyi csődjükhöz. A pénz kiáramlása miatt minden országban csökkentek a valutatartalékok, ezért fizetési halasztásokat és átváltási korlátozásokat vezettek be.⁵² Mivel fő termékeiket erősen érintették az árváltozások, és ezeknek az áruknek a kereslete rendkívül érzékeny volt a ciklikus változásokra, az exportárak, a fizetési mérleg és a nemzeti jövedelem nagyfokú ingadozása mind az importhelyettesítő iparosítás fokozása irányába hatottak. Így kívánták elérni a lehetőségekhez képest legnagyobb autarkiát. A harmincas években a szerkezeti átalakításra irányuló kísérletek három fő vonalon mozogtak:

- a) a kivitel sokrétűbbé tétele,
- b) nagyobb mérvű iparosítás a fizetési mérleg kiegyensúlyozására,
- c) áttérés a multinacionális kereskedelemről a clearing egyezményekre.

Néhány országban, például Görögországban (65%) és Bulgáriában (52%) az iparosítás komoly eredményeket ért el. Nemcsak fogyasztási cikket gyártottak hazai felhasználásra — Görögország belföldi textilszükségletének 50%-át, Bulgária 75%-át, Románia 92%-át, Jugoszlávia 82%-át termelte meg —, hanem a koházat is kezdett kiépülni. A vastermelés Romániában 73 000 t-ról 133 000 t-ra, Jugoszláviában

⁵⁰ I. Svennilson: *Growth and Stagnation in the European Economy*. Geneva, 1954.

⁵¹ Lampe–Jackson: *Balkan Economic History*: i. m., 514–515; League of Nations. *Memo-randum on Balance of Payments i. m.*; és Victor Slavescu: *La situation économique de la Roumanie et sa capacité de paiement*, Bucarest (1934).

⁵² League of Nations: *International Currency Experience*. Geneva, 57. (1944).

31 000 t-ról 58 000 t-ra nőtt, az acél termelés ugyanakkor 175 000 t-ról 277 000 t-ra, illetve 98 000 t-ról 227 000 t-ra emelkedett. A cementtermelés Romániában 317 000 t-ról 532 000 t-ra, Bulgáriában 155 000 t-ról 194 000 t-ra és Görögországban 155 000 t-ról 308 000 t-ra nőtt.⁵³ Az iparosítás egyelőre még alig járult hozzá a nemzeti jövedelem növeléséhez, és amíg egyfelől csökkentette az importot, másfelől új importkeresletet is támasztott nyersanyagok és beruházási javak behozatalára. Mivel a nemzetközi kölcsönök megszűntek, ezt az igényt csak az export fokozásával lehetett fedezni, amire pedig csupán a német gazdasági érdekszférával kötött clearing-egyezmények nyújtottak lehetőséget.

Mindez a kereső népeység, a nemzeti jövedelem és az európai összehasonlítás szerint számított egy főre jutó nemzeti jövedelem színvonala alapján a következő eredményeket hozta.

A második világháború előtt a lakosság kb. 75%-a a mezőgazdaságban dolgozott, és csak 10% az iparban és a bányászatban.

A nemzeti jövedelem szerkezete az alábbi képet mutatja (%-ban):

	Mezőgazdaság	Ipar	Szolgáltatás
Görögország	41	20	39
Bulgária	63	18	19
Románia	53	29	18
Jugoszlávia	54	22	24

Európában az egy főre számított nemzeti jövedelem átlagosan 200 dollár volt, a centrum vezető országaiban ez az érték 300–400 dollár között mozgott (Nagy-Britanniában 440 dollár, míg a balkáni országokban kb. 80 dollár). Vitathatatlan, hogy egész iparágak alakultak ki, és a gazdaság súlypontja észrevehetően a mezőgazdaságtól az ipar felé mozdult el a két háború között. Megindult a szolgáltató ágazat korszerűsödése, javult a közoktatás, csökkent az írástudatlanság, az egyetemi hallgatók száma a térség mindegyik országában felülmúlta tízezret. Mindazonáltal a személyi jövedelem csak alig volt magasabb, mint 20 évvel korábban, az egész gazdaságnövekedés lassú maradt a mezőgazdaság stagnálása miatt, és nem változott az országok helyzete a világgazdaság rendszerében.

Jogosan tekinthetjük ezeket az országokat a félperiférikus gazdaság eseteinek, jóllehet a konkrét mechanizmus minden esetben a kívánatosnál inkább perifériaszerűen alakult. A centrummal szembeni egyenlőség hiánya általában megmaradt, de változó alakban fejeződött ki. Nem állítanám, hogy ezek az országok a gazdaságban „majdnem egyenletes keverékkel” rendelkeztek, és hogy a különféle kapcsolatokban „sohasem voltak a centrum helyén”, azonban a mennyiségi mutatók alapján félperiférikusnak tartom őket, mert bizonyos fokú ellenőrzéssel rendelkeztek saját gazdaságuk fölött, megpróbálták egy bizonyos típusú gazdaságpolitikát követni, és ezáltal képesek voltak gazdasági előnyökhöz jutni. Megkísérelték oly módon átszervezni gazdasági tevékenységeiket, hogy azok egyre inkább centrum-jellegűvé váljanak. Ez ugyan kudarcot vallott,

⁵³ *Iván Berend—G. Ránki: Economic Development of East Central Europe. Svennilson: Growth and Stagnation, i. m. 375.*

de a siker és kudarc aránya folyamatosan változott, úgyhogy ez még olyan folyamat volt, amelyben a szerkezeti változás (modernizáció) elemei fontosnak látszanak.

A balkáni országok egyaránt kis országok voltak, gyengeségüket nemcsak fejletlen gazdaságuk, hanem méretük és katonai erejük is magyarázta. Volt ugyan némi szerepük és befolyásuk a nemzetközi kapcsolatokra, de az másodrendű volt. Nemzetközi politikai gyengeségük miatt az állami beavatkozás nem hozhatta ugyanazokat az eredményeket, mint egy erős állam esetében, amely részt vehet a gazdasági hegemoniáért vívott küzdelemben egy olyan korban, amelyre a rivalizálás a jellemző. A gyenge és erős állam problémakörének kulcsát Olaszország esetének tanulmányozása adhatja kezünkbe. Arrighi tézise szerint „a fasizmus viszonylag sikeresnek bizonyult jelentős agrárérdekekkel rendelkező félperiférikus nemzetek politikai és gazdasági egységének megszilárdításában”.

Milyen mértékben kell a fasizmusnak tulajdonítani Olaszország különleges helyzetét a dél-európai országok sorában? Olaszország már a háború előtt különleges gazdasági pozícióval rendelkezett a többi földközi-tengeri országokhoz viszonyítva. Egyesülésekor gazdaságilag elmaradott volt, és függetlensége első negyedszázadában nagyon lassan fejlődött. Ebben a szakaszban fejlődése a hagyományos mechanizmus révén kapcsolódott a világrendszerhez, ti. nyersanyag- és élelmiszerexporttal, külföldi beruházásokkal. Körülbelül 1890-től kezdve azonban Olaszország lassan kezdett kiválni a hagyományos kapcsolatrendszerből, és ez folytatódott a következő huszonöt évben. Ennek egyik következményeként viszonylag hamar áttérhetett az alapvető fogyasztási cikkek (pl. textil) importjáról – ami olyannyira jellemző az ebben a szakaszban levő országok zömére – a textil exportjára és a teljes mértékben export-vezérelt növekedésről az export-vezérelt és az importhelyettesítő növekedés kombinációjára. A nehézipar viszonylag korai fejlődése arra mutat, hogy a külföldi befektetések és a külkereskedelemből származó jövedelem továbbgyűrűző hatásai nem álltak meg az export-orientált, kitermelő iparágaknál, hanem a nagyobb arányú gazdasági növekedést előmozdító belső erőket is erősítették. Annak ellenére, hogy Olaszország alapvetően mezőgazdasági ország maradt a háború előtt (az ipar részesedése a nemzeti termékből nem haladta meg a 28%-ot), gazdasága nemcsak egyszerűen növekedett, de maga a növekedési ütem is felgyorsult. Ez a felgyorsulás egyebek között olyan erős nehézipar részleges kialakulását eredményezte, amely nemcsak a belföldi, de az exportpiacra is termelt.⁵⁴

Az első világháború közvetlen következménye infláció, gazdasági nehézségek és társadalmi forrongás volt, de ennek ellenére arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a háború alatt megerősödött számos olyan tényező (pl. kohászat, gépipar), amely már a háború előtt is megkülönböztette Olaszországot a többi dél-európai országtól.⁵⁵ A háború előtt Olaszországot nagysága és népessége alapján tekintette értékes szövetségesnek mindkét politikai és katonai tömb, a háború után viszont gazdasági gyengeségei ellenére, továbbra is olyan nagyhatalomnak tekintették, amelynek a véleményét meg kell hallgatni a nemzetközi politikában. A kérdés az, hogy helyzete erősödött-e egyáltalán a két háború közötti korszakban? Ha igen, akkor ennek okait a politika vagy a gazdaság

⁵⁴ G. Mori: *Il capitalismo industriale in Italia*. Roma, 1977. I. Berend–G. Ránki: *The European Periphery I, m*: és L. de Rosa: *La rivoluzione industriale in Italia*. Rome, 1979.

⁵⁵ Paolo Frascari: *Politica economica e finanza pubblica in Italia nel primo dopoguerra 1919–21*. Napoli, 1975. 30.

szférájában kell keresnünk? Ha a politikai tényezők hatása volt döntő jelentőségű, vajon ez a fasiszmusnak tulajdonítható-e, vagy annak, hogy erős államnak tarrották (bár az erősek közül a leggyengébbnek)?

Az első megválaszolandó kérdés az, vajon valóban olyan sikeres volt-e a fasiszta Olaszország gazdasága? A statisztikai adatok tükrében messze nem ez a helyzet. Hasonlítsunk össze néhány 1897 és 1913 közötti növekedési adatot 1920 és 1938 közöttiekkel.

	Brutto termék	Mezőgazdaság	Ipar	Egyéb	Bérek
1897–1913	2,8	2,0	4,1	3,0	2
1920–1938	2,2	0,1	2,2	0,7	-1,4

Más számítások hasonlóképpen azt mutatják,⁵⁶ hogy a fasiszmus, valójában nem gyorsította meg a gazdasági növekedést. Maddison 1,4%-ra becsüli az átlagos olasz növekedési ütemet 1870 és 1913 között, és 1,3%-ra 1913 és 1950 között. Mivel a lakosság mindkét korszakban egyaránt 0,7%-kal gyarapodott, a fejenkénti növekedés a liberalizmus korában 0,7%, a fasiszmus időszakában 0,6% volt.⁵⁷ Akkor sem kapunk lényegesen eltérő eredményeket, ha pontosabb kronológia szerint közelítjük meg a növekedési rátát, tehát kitoljuk az 1897-ben kezdődő korszak határát 1925-ig (a háborús éveket kizárva), mivel 1925-ig egyáltalán nem létezett kifejezett fasiszta gazdaságpolitika. Összehasonlítási alapul a fasiszta gazdaságpolitika éveit, vagyis 1925–38 szolgálhatnak.⁵⁸

	Mezőgazdaság	Ipar	Szolgáltatás	Brutto termék
A netto termék növekedési rátája				
1897–1925	1,8	4,3	3,7	2,8
1925–1938	0,2	2,3	3,0	2,0

Végezetül alkalmazhatunk különböző rövid ciklusok összehasonlítására szolgáló számítást is, és ezzel a nagy válság éveit elkülöníthetjük az 1920-as évektől és a késői 1930-as évektől.⁵⁹

Növekedési ráta százalékban

	1907–13	1920–29	1929–35	1935–39
Ipari termelés	2,3	6,4	0,3	6,4
Brutto hazai termék	2,7	2,6	0,8	4,2

⁵⁶ Paolo Sylos Labrini: *Problemi dello sviluppo economico*. Bari, 1972, 138.

⁵⁷ Angus Maddison: *Economic Growth in the West*. London–New York, 1964.

⁵⁸ G. Orlando: *Progressi e difficoltà dell'agricoltura*. In: *Lo sviluppo economico in Italia*. Szerk. Giorgio Fua. Milano, 1969.

⁵⁹ Alberto Caracciolo: *Il processo industrializzazione*, uo. 101.

Természetesen vitatható, melyik számítási módszer a legmegbízhatóbb. Az adatok mindenestre megegyeznek abban, hogy a gazdaság általános növekedését tekintve a két világháború közötti időszak kevésbé volt kedvező, teljesítményei nem érik el az első világháború előtti időszak eredményeit, és hogy az ipar növekedése gyorsabb a két háború között – kivéve a nagy válság éveit. Miután az ipari termelés és az ipari export inkább centrum-jellegű tevékenységnek tekintendő, arra a következtetésre juthatunk, hogy a fasizmus mégiscsak sikeresebb volt, már ami az ipar fejlődését illeti. Ezt azonban kétséggé teszi az, hogy az ipari termelés és az ipari export tekintetében valószínűleg az 1920-as évek eleje volt a legsikeresebb korszak az ipari export évi 14%-os⁶⁰ és a bruttó nemzeti termék évi 4%-os növekedésével. Az Európai Gazdasági Közösség államainak ipari statisztikái azt bizonyítják, hogy Olaszország ipari növekedése 1921 és 1937 között a maga 3,9%-ával az utolsók között állt, mert a többiek évi 4–6%-ot értek el.⁶¹

A liberális hitelpolitika bőséges állami támogatással és a valuta leértékelésével kiegészítve az 1926-os ipari termelési szintet 42%-kal emelte az 1913-as szint fölé.⁶² A háborút követő gazdasági válság ugyan érintette az olasz nehézipart közvetlenül az első években, de 1921 után egy újabb védővám rendszer bevezetésével a termelés nőni kezdett. Az 1921–1925 közötti ipari fellendülés figyelemre méltó. Eltekintve a vámoktól, amelyek semmiképpen sem köthetők közvetlenül a fasizmushoz, vagy annak gazdaságpolitikájához, a kormány nem avatkozott be említésre méltó módon a gazdaságba.

Valójában az állam első gazdasági beavatkozása, az úgynevezett *quota novanta*, nagyon is ellentmondásos szerepet játszott az ország gazdasági fejlődésében, mert egyfajta stabilizációs válságot okozott, csökkenő ipari termeléssel és növekvő munkanélküliséggel.⁶³ Azzal is lehet érvelni, hogy a líra felértékelése az export fellendülésének a következménye volt, amely nagy pénzkínálatot eredményezett, a líra értéke 25%-kal esett, és a fizetési mérleg romlása szükségessé tette a stabilizációt. Azonban még ha figyelmen kívül hagyjuk is azokat a rövid távú zavarokat, amelyeket a stabilizáció okozott az olasz gazdaságban, minden érv amellett szól, hogy Mussolini döntése inkább politikai, mint gazdasági természetű volt. Az 1926-os vámtarifa-emelés és a többi kormányzati lépés az ipar támogatására még mindig túlságosan hagyományos volt. Ténylegesen a *battaglia del grano* nevezhető az első igazi beavatkozásnak a gazdaságba. A gabona behozatali vámjának felemelése és a hazai gabonatermelés támogatása szükségesnek látszott, mert a gabona adta az 1922–1926 között a teljes olasz behozatal 15%-át. Bizonyos, hogy ezek az intézkedések nagy megterhelést jelentettek az országnak, amelynek kiviteléből a mezőgazdaság még mindig több, mint 50%-kal részesült, és amelynek fizetési mérlegnehézségeit jelentős importtöbblet is súlyosbította. Rövid visszaesés után azonban az ipari termelés tovább növekedett, és 1929-ben elérte csúcát 108-as értékkel (1913 = 100).

A fő különbség Olaszország és a többi dél-európai ország ipari növekedése között abban az egyszerű tényben rejlett, hogy az olasz iparosítás ugyan részben import-

⁶⁰ G. Toniolo: Alcune tendenze dello sviluppo economico Italiano. In. Lo Sviluppo Economico Italiano. 1861–1945. Bari, 1973. 30.

⁶¹ OEEC Industrial Statistics. 1900–1955. Paris, 1960. 11.

⁶² D. Aldcroft: The European Economy 1914–1970. London, 1978.

⁶³ S. Clough: Economic History of Modern Italy. New York, 1946; J. F. Cohen: La revalutazione della lira in Italia, Bari, 1973.

helyettesítő jellegű volt, de vezető ágazatai nem a fogyasztási cikketek, hanem a beruházási javakat előállító iparágak voltak; ebből a szempontból Olaszország centrum-jelleggel javította iparának szerkezetét. A leggyorsabban a kohászat (évi 7,6%) és a vegyipar (évi 7,1%) növekedett, ezekben az ágazatokban ment végbe ez az említett fontos átalakulás az ipari szerkezetben. A textilárúk részesedése az olasz kivitelben 38%-ról 21%-ra csökkent, a kohászaté 7%-ról 10%-ra, a gépgyártásé 12%-ról 17%-ra és a vegyiparé 7%-ról 13%-ra emelkedett.⁶⁴

A textilipar — ami más országokban vezető helyen állt az iparosításban — csak szerény mértékű növekedést mutatott (az orsók száma 4,5 milliőről 5,9 millióra nőtt), de még ebben az iparágban is technikai forradalom játszódott le a műselyem bevezetésével. A korábbi selyemtermelő országban a műselyem jelentőségre tett szert. A textiltermelés azonban nem a külföldi behozatal helyettesítése céljából növekedett; Olaszország részesedése a világ textillexportjából növekedett, s ez arra mutat, hogy termékei egyre versenyképesebbek lettek a világpiacon.

*Textil-kivitel*⁶⁵

	1913	1928	1938
	részesedés a világ exportjából (%-ban)		
Nagy-Britannia	44,6	37,6	33,6
Franciaország	14,0	17,6	8,9
Németország	14,7	11,6	12,2
Olaszország	4,7	8,0	9,3
Belgium	9,3	5,3	5,2
Svájc	5,0	3,7	3,4
Japán	4,5	9,0	18,2

Mivel a textilárúk jelentősége a nemzeti iparok megerősödése, valamint a beruházási javak „világpiaci” szerepét növelő új technológia megjelenése miatt a világ exportján belül csökkent, kimondhatjuk, hogy Olaszország részesedésének növekedése valójában nem fejlődésének, hanem gyengeségének jele volt, hiszen a legtöbb fejlettebb ország képes volt a beruházási javak kivitelét növelni, Olaszország pedig ezzel nem tudott versenyre kelni. De még ha ez is a helyzet — később még visszatérünk erre a kérdésre — a textilkivitel fontos szerepe akkor is alapvető különbségekre utal az olasz és a többi déli állam színvonala között.

Az azonban kétséges, hogy az új politikai rendszernek volt-e köze ehhez a különbséghez, mert a világgazdasági válság előtt semmilyen jellegzetes gazdasági döntés vagy gazdaságpolitika nem tulajdonítható ennek a kormányzatnak. Az iparosodás ugyanazokban a fő irányokban haladt tovább, amelyek már a 20. század elején kialakultak.

Nem elhanyagolva a lényeges különbségeket Olaszország és a többi déli állam között, hangsúlyoznunk kell néhány fontos hasonlóságot is. Az olasz gazdaság egyik legfőbb gyengesége — és a gazdaságpolitika egyik alapproblémája — például a nagy behozatali többlet és a fizetési mérleg hiánya volt. A háborút követő válság azonnal

⁶⁴ V. Pareto—G. Bloch: La production industrielle en Europe et aux Etats-Unis de 1901 a 1955.

⁶⁵ I. Svennilson: Growth and Stagnation, i. m. 181.

jelentős költségvetési deficitet és az import óriási növekedését vonta maga után, ugyanakkor csökkentette az exportot. 1920-ban a 11,6 milliárd líras export a 26,8 milliárd líras importnak még a felét sem fedezte. A következő évben a kormánynak sikerült a behozatalt 16,7 milliárdra leszorítania, de a kivitel is visszaesett 8 milliárdra. A fasiszta hatalomátvétel után de Stefani megkísérelte egyensúlyba hozni a költségvetést, ösztönözni próbálta a kivitelt, csökkenteni az importot, és a fizetési mérleg problémák leküzdésére igyekezett a külföldi tőkét becsalogatni. Erőfeszítései sikerrel jártak annyiban, hogy sikerült némi bevételi többletet elérnie 1925-ben, és az import 75%-át már képes volt fedezni az export.

Az 1920-as évek második felében nagy mennyiségű külföldi tőke áramlott Olaszországba. A kölcsönök stb. összege 1925-ben 2 milliárd líra, 1925-ban 1,3 milliárd líra, 1927-ben 3 milliárd líra volt.⁶⁶ Ez azonban csak átmeneti könnyebbséget jelentett, mert a háborús tartozások és a drága pénz mind nehezebbé tették a törlesztések és kamatok fizetését, miközben a külkereskedelem nem hozott bevételi többletet, és a fizetési mérleg folyó tételei közül az egyik korábbi fő bevételi forrás, a kivándorlók pénzhazautalása is csökkent. Mivel a búzabehozatal a külkereskedelem egyik fő tétele volt, és egy ilyen óriási élelmiszerimport fenntartása hallatlan nagy nehézséget jelentett a még mindig inkább agrár, mint ipari jellegű országnak (a teljes kivitel több mint felét a mezőgazdaság adta), az a döntés, hogy a marginális földek javítása révén és a hazai piac védelmével megkísérlik kiterjeszteni e megművelt területet, legalább annyira gazdasági, mint politikai elhatározás volt, amelyben kifejezésre jutott a parasztság iránti érdeklődés és valamiféle nemzeti cél kitűzésének kísérlete.

Rövid távon természetesen a *battaglia del grano* nem sokat segített, az import-többlet 25 és 30% között stabilizálódott, és a fizetési mérleg problémái sem enyhültek, mert az olasz piac a külföldi tőke számára kevésbé jövedelmezővé vált.⁶⁷

A nagy világgazdasági válság hatása külön tanulmányt igényel, mert a termelés aránylag kismérvű csökkenése és a viszonylag csekély munkanélküliség a gazdaságpolitika mérsékelt sikereként értékelhető. Mindazonáltal a gazdaságot nagy megrázkódtatás érte, és többé-kevésbé az összes lényeges, fasiszta típusú beavatkozás és intézmény ekkor jelent meg. Az ipari termelés növelése szempontjából Olaszország nem ért el lényeges eredményeket a 30-as években. Valójában csak kevés állam ért el alacsonyabb mutatót (Franciaország, Belgium, Svájc, Csehszlovákia), mint Olaszország (1925–9: 100), 1938: 116,6) annak ellenére, hogy az etióp háború és az erős olasz fegyverkezés külön lökést is adott a nehéziparnak. A vastermelés az 1913-as 432 000 t-ről 1929-re 733 000 t-ra, 1938-ra 929 000 t-ra, az acéltermelés ugyanezen években 934 000 t-ről 2 122 000 t-ra, majd 2 323 000 t-ra nőtt, a cementtermelés pedig 1 369 000 t-ről 3 497 000 t-ra és végül 4 587 000 t-ra. De ezen eredmények ellenére minden jelzőszám határozottan azt mutatja, hogy Olaszország jobban állt az 1920-as, mint az 1930-as években.

⁶⁶ *J. Clough: Economic History of modern Italy, i. m.*

⁶⁷ *John S. Cohen: Rapporti agricoltura industria e sviluppo agricolo In: P. Ciocca–G. Toniolo: L'economia italiana nel periodo fascista Bologna, 1976. 1927-ben a lira stabilizálásával kapcsolatos spekuláció miatt áramlott idegen tőke Olaszországba. Vö.: International Currency Experience. 52.*

Export- érték	Beruházások mutatója	Ipari termelés	Export- érték	Beruházások mutatója	Ipari termelés
1928–29 az 1913 év százalékában			1936–37 az 1928–29 közötti évek százalékában		
158	211	178	53	103	102

Az egy főre jutó beruházás az iparban 20%-kal nőtt az 1920-as években,⁶⁸ és ugyanezen a szinten maradt az 1930-as években.⁶⁹ Ugyanez alatt az idő alatt a mezőgazdaságban az egy főre jutó befektetés 33%-kal emelkedett, de hihetetlenül alacsony szintje miatt – az összes befektetett tőke 5%-a – e ténynek nem tulajdoníthatunk különösebb jelentőséget. A búzatermelés mindenesetre 4,85 millióról (1909–13) 7,59 millió t-ra (1935–39) nőtt és ezt a növekedést a termés hozam 10,2 métermázsáról 14,4 métermázsára emelésével érték el, mivel a gabona termőterülete mindössze 3%-kal bővült.

A hagyományos növények (gabona, burgonya, cukorrépa) termelése 12%-kal nőtt az 1920-as években és további 20%-kal az 1930-as években. A mezőgazdaság éves növekedési rátája mégis alacsony maradt, mert a legfontosabb olasz mezőgazdasági exportcikk termelése nem emelkedett, és különösen súlyos árcsökkenés is sújtotta őket.

Három kérdés vár még megválaszolásra: 1. hogyan határozható meg az olasz gazdaság teljesítménye, és mi ennek a teljesítménynek a magyarázata; 2. milyen mértékben tudta a politika javítani az olasz gazdaság eredményeit, és vajon a politikának köszönhetően értékelődött fel Olaszország helyzete a világrendszeren belül; 3. mi volt Olaszország szerepe a két világháború között a világrendszerben?

Olaszország teljesítménye semmiképpen sem volt jobb fő vetélytársainál. A teljes termelés mennyisége 53%-kal nőtt, ami többé-kevésbé ugyanannyi, mint Németországé, kevesebb, mint Angliáé, és több, mint Franciaországé (amelynek gazdasági helyzete az 1930-as évek alatt végig kedvezőtlen maradt), elmaradt a skandináv országok és Hollandia mögött, de megelőzte Belgiumot.⁷⁰ Számos ok miatt, minden erőfeszítés ellenére az olasz gazdaság teljesítménye elmaradt a központ többi országának eredménye mögött. Gazdasági szerkezete közel sem volt azonos szinten a többiekével, belső fogyasztása, belföldi piaca fejletlen és szerkezetében elmaradott volt az alacsonyabb termelékenység és a fasiszta rendszer által fenntartott alacsonyabb bérek miatt. Éppen ezért a modern iparágak fejlesztését nem lehetett a hazai piac növekvő keresletére alapozni, így tehát ez a fejlődés jobban függött a kiviteltől, mint más államokban. A műszaki újítások hangsúlyának áttolódása a hagyományos termékekről az újakra, nem gyökerezett szervesen a hazai gazdaságban, amelynek új árukat befogadó képességét meghatározta az importhelyettesítés adott kerete.⁷¹ Az alacsonyabb szintű magánkereslet magasabb szintű állami igényekkel való helyettesítését sikeresen megoldották, amennyiben a fegyverkezési

⁶⁸ *J. Svernilson: Growth and Stagnation, i. m.*

⁶⁹ *Lo sviluppo economico in Italia, szerk. G. Fua, i. m. 124.*

⁷⁰ *Angus Maddison: Economic Growth of the West, i. m. 202.*

⁷¹ *Mariangela Paradisi: Il commercio estero e la struttura industriale. In: P. Ciocca–G. Toniolo i. m.*

programok és a háború fel tudta szívni a nehézipar termékeinek egy részét. A politika szerepe (államháztartás, külkereskedelmi politika) döntő fontosságúvá vált, mivel ellentmondás jelentkezett a belső piac valódi szintje és a gazdaság szerkezete között.

Természetesen az olaszok megkivánták, hogy nagyhatalomnak tekintsék őket, mivel terjeszkedő politikájuk a század elejére vezethető vissza. Az olasz külpolitika 1919–20-ban is keményen küzdött ezért a célért. Nem elhanyagolható a fasiszták hozzájárulása ennek a politikának a folytatásához. Mussolini ezt állította külpolitikai elképzelései középpontjába, és erős belső hatalma; szilárd „fegyelmező” belpolitikája megerősítette külpolitikai súlyát és befolyását. Egy időre sikerült neki Olaszországot döntő tényezővé tenni európai ügyekben, és mint Európa egyik vezető hatalmának, fontos része volt a többi nagyhatalommal együtt az általános gazdasági döntések meghozatalában is. A balkáni államokkal szemben igényt emelhetett bizonyos fajta centrum-jellegű funkciók gyakorlására gazdasági érdekszféra vagy szubimperializmus formájában.

Nem ez a megfelelő hely arra, hogy figyelemmel kísérjük Olaszország erőfeszítéseit annak érdekében, hogy átvegye az egykori Osztrák–Magyar Monarchia balkáni vezetőszerepét, valamint a Mare Nostre-ért, a földközi-tengeri hegemoniáért folytatott harcot. Nyilvánvaló, hogy ha Olaszország követelhette ezt a hatalmi pozíciót, akkor azt inkább politikai szerepére és nem gazdasági erejére alapozva tehette. Olaszország már az 1920-as évek első felében részt vett a Duna-völgyi és a balkáni gazdasági hegemoniáért vívott küzdelemben.⁷² Olasz pénzügyi csoportok próbáltak kulcspozíciókat szerezni a bankszektorban és az iparban. 1920-ban Olaszország nemzetközi konferenciát javasolt a Duna-medence gazdasági rendezésére, a Porto Rose-i konferenciát, amelytől kezdetben igyekezett távol tartani minden nem a régióhoz tartozó államot (így Nagy-Britanniát és Franciaországot),⁷³ azután pedig megpróbált létrehozni egy különleges preferencia-egyezményt, amely Rómát helyezte volna a gazdasági kapcsolatok középpontjába. Franciaország azonban Nagy-Britannia támogatásával túl erősnek bizonyult ahhoz, hogy ezt a tervet megvalósulni hagyja, az olasz gazdaság pedig túl gyöngye volt sikerének biztosításához. Olaszország az 1922-es cannes-i konferencián is gyöngye volt ahhoz, hogy Ausztriát bevonja érdekszférájába. Ez a kísérlet azonban nem kizárólag Olaszország gazdasági gyengesége miatt bukott meg, hiszen bizonyos, hogy a kaotikus politikai helyzet is akadályozta a nagyobb befolyás megszerzésében Franciaország ellenében.

A világgazdasági válság alatt Mussolini újra próbálkozott, de sokkal keményebben és határozottabban. Szövetséget próbált létrehozni a francia hegemoniatörekvések megállítására és ellensúlyozására Olaszország, Ausztria és Magyarország részvételével. Az ún. Brocchi-rendszer Németországnak az ellen a törekvése ellen irányult, hogy vámunióval gazdaságilag jobban magához kösse Ausztriát. De minthogy a centrum-funkcióval a hitelnyújtás is együtt járt, Róma, amely nem tudott jelentős kölcsönt nyújtani egyetlen szövetségeseinek sem, nem lehetett több másodrendű hatalomnál. A nemzetközi pénzügyi rendszer összeomlását követően, amikor a piac vált a centrum-funkció betöltésének alapkritériumává, Olaszország, látszólag jobb eséllyel, ismét próbálkozott. Az olasz piac

⁷² G. Ránki: *Economy and Foreign Policy*. New York, 1983.

⁷³ Archives Diplomatiques Paris, Europe 1919–29., 82/94 és Documents on British Foreign Policy 1919–1939, Vol. XV. 113.

automatikusan felértékelődött a dunai és balkáni államok szempontjából, amikor Olaszországnak brit és német segítséggel sikerült meghiúsítania olyan francia próbálkozásokat, mint a Briand- és a Tardieu-terv, és különböző négyhatalmi tárgyalásokon francia és brit segítséggel útját állta a német javaslatoknak is. Olaszország befolyása nőtt abban a vákuumban, amit Franciaország hanyatlása és Németország erőtlensége teremtett. Mussolini memoranduma a Duna-medencéről⁷⁴ kinyilvánította az olasz érdekeltséget a térségben, és ez világosabban is körvonalazódott az 1934-ben Rómában Ausztria, Magyarország és Olaszország által kötött Háromhatalmi Egyezményben.⁷⁵ Olaszország – tisztán gazdasági értelemben – piacot jelentett a válság sújtotta osztrák és magyar árúknak, lehetőséget a gabona és fa iparcikkekre történő cserélésére. A következő három évben Olaszország részesedése Ausztria és Magyarország külkereskedelmében megháromszorozódott.

Az olasz gazdaság gyöngeségei, piacának korlátozottsága azonban rövid életűvé tették az olasz terveket. Olaszország nem versenyezhetett Németországgal, amely csak annyira vette figyelembe az olasz érdekeket, amilyen mértékben politikailag szüksége volt Olaszországra. Az abesszin háború után Olaszország egyre kevésbé tudta megőrizni pozícióit a dunai és balkáni államokban, egyre többet kellett átengednie a német versenytársaknak. 1931 és 1939 között a balkáni államok az olasz árúk legjobb exportpiacai között voltak (beleértve a gépeket és textilt). Az exportált olasz pamut- és gyapjúárúknak több mint a felét Románia és Jugoszlávia vette meg.⁷⁶ Az olasz tervek teljes kudarca csak részben következett Olaszország gazdasági helyzetéből. Valószínűleg nagyobb része volt ebben annak a túlzottan ambiciózus politikai elképzelésnek, amely túl kívánt lépni egy korlátozott érdekszféra irányításán, és ahelyett, hogy a korlátozott ambíciójú nagyhatalom szerepét játszotta volna, az egész Földközi-tenger térségére ki akart terjeszteni egy olyan centrum-funkciót, amelyhez sem a megfelelő gazdasági, sem a megfelelő politikai erő nem állt rendelkezésére. Nem kérdéses, hogy tisztán gazdasági szempontból Olaszország távol állt attól, hogy a Négy Nagy között jogosan ott lehessen. Ipari termelése az európai átlag 60%-a körül mozgott, vastermelése kevesebb, mint 15%-a volt Angliáénak, 6%-a Németországénak, és 15%-a Franciaországénak. Acél tekintetében jobban állt, a brit termelés 20%-át, a német 10%-át és a francia termelés 30%-át érte el. A vezető gépjárműgyártók közé tartozott. Motorizációs mutatója – autót/1000 személy – ugyan 9 volt, míg Nagy-Britanniáé 50, Franciaországé 33 és Németországé 25, viszont megegyezett a svéddel és tízszerese volt a többi déli országénak. Európa negyedik legnagyobb vegyipari termelője volt. Több műselyem fonalat és műanyagot termelt, mint egész Európa, kivéve a Három Nagyt. Néhány centrum-típusú exportcikk tekintetében gyorsabban növekedett, mint Franciaország, például a közlekedési eszközök és a textil vonatkozásában, és gépexportja is megközelítette a franciát. Iparának szerkezete olyan módon változott, hogy a termelő ágazatok között a kohászat, a gépipar és a vegyipar aránya a többinél sokkal gyorsabban emelkedett: a gépiparé 3,6%-ról 7,2%-ra, a kohászaté 11,8%-ról 26,5%-ra, a vegyiparé 5,4%-ról 10,5%-ra. Olaszország ezzel a struktúrával messze kiemelkedett a déli félperiférikus országok közül, de ugyanakkor messze elmaradt

⁷⁴ Documents of German Foreign Policy. CI 896

⁷⁵ Ránki György: A római hármass egyezmény és a német külpolitika. Századok 1961/4–5. 645–669.

⁷⁶ Franco Catalano: L'economia Italiana di guerra. Milano, 1969. 10.

az igazi központi országoktól. Helyzete bizonyos fokig kiegészítő jellegű maradt, mert bár ugyanabban az irányban haladt, mint a centrum állama, mégsem ugyanazokat az eredményeket érte el. Kivitele nem volt már többé egy félperiférikus ország kivitele. A mezőgazdasági termékek szerepe állandóan csökkent, az 1909–13-as 61%-ról 1924–28-ban 50%-ra és 1934–38 között 45%-ra. Nyersanyagexportja a teljes kivitelnek mindössze 15%-át adta. A kivitelnek kb. 40%-a iparcikkekből állt, és textilt még importáltak is. A vegyiárúkbán és közlekedési eszközökben kifejezetten figyelemre méltó volt Olaszország részesedése. Az olasz kivitel szerkezete inkább mezőgazdasági, mint ipari jellegű volt, de az exportcikkek főleg olyan hagyományos áruk közül kerültek ki, mint például a textil. Ipari kivitelének zöme a hanyatló iparágak termékeiből tevődött össze, de a korszerű, dinamikusan fejlődő technológiától függő ágazatokban is tapasztalható volt viszonylag kismértékű fejlődés.

Az olasz export szerkezete⁷⁷

	1913	1928	1938
	1913	1928	1938
Hanyatló iparágak (élelmiszer, textil, vegyes)	63,3	68,8	70,6
Stagnáló iparágak (vegyipar, kohászat)	33,7	25,7	18,8
Fejlődő iparágak (autó-, gépgyártás)	3,0	5,5	10,6

Olaszország azon kevés ország közé tartozott, amelyben sikerült versenyképes autóipart kiépíteni, de ez az exportnak csak 3,4%-át adta. Nagyon súlyos importtöbbletén azonban még mindig nem tudott úrrá lenni.

Behozatali többlet a kivitel százalékában⁷⁸

1911–13	1921–24	1925–29	1930–39	1935–38
51	60,7	41,1	30,8	25,4

Kereskedelme még azokkal az országokkal is kiegyensúlyozatlan maradt, amelyekkel clearing-egyezménye volt, de még inkább azokkal, amelyekkel készpénzért kereskedett.⁷⁹ A nagy import-többlet azért is jelentett súlyos terhet a fizetési mérlegben, mert – mint említettük – a két háború között jelentősen csökkent egyik legnagyobb valutabevétele, a kivándorolt olaszok pénz-hazautalása. Az 1930-as években külföldi

⁷⁷ M. Paradisi: Il commercio estero e la struttura industriale. In.: P. Ciocca–G. Toniolo: L'economia Italiana nel periodo fascista, i. m.

⁷⁸ I. Sventnilson: Growth and fluctuation, 217.

⁷⁹ Enquiry into Clearing Agreements. Geneva 1935. 39.

valutakészletei teljesen kimerültek. Olaszország önálló gazdaságpolitikát próbált megvalósítani, de ez nemcsak a nagy import-többlet, hanem az érintett ágazatok termelékenységének nem eléggé gyors növekedése miatt is kudarcot vallott. A szakszervezetek elnyomásával mesterségesen fenntartott alacsony bérszínvonal ugyan segített néhány importcikk helyettesítésében, de ugyanakkor nem mozdította elő a versenyképes iparágak és gyárak fejlődését, és nagyon alacsony szinten rögzítette a belső keresletet. Az egy főre jutó jövedelem alig nőtt. 1881-ben 92%-a volt az angolnak. 1901-re annak 32%-ára csökkent, majd ismét emelkedett (1911:38), a két háború között megint csökkent (1929:34, 1936:33).⁸⁰

Úgy vélem, hogy az a hipotézis, miszerint a dél-európai országok „a világgazdaságnak viszonylag homogén félperiférikus területét alkotják”, bizonyos módosításra szorul.⁸¹ Szorosan vett történelmi értelemben még az Ibériai-félsziget és a Balkán történetének együttes kezelése is nagy adag egyszerűsítést tartalmaz, de ez az egyszerűsítés elviselhető és szükséges is a modell készítés igényei miatt. De Olaszország helyzete és mozgása az ún. „centrum pereme” felé, ami kétségtelen a két világháború közötti korszakban, kizárja, hogy a többi déli állammal teljesen azonos csoportba soroljuk, mert ez az egész modellt túl általánossá és meghatározhatatlanná tenné. Megállapíthatjuk, hogy Olaszország teljesítménye a két világháború között nem volt túl meggyőző, és amint ez a dolgozat is bizonyítani próbálta, a faszizmus nem tudta felgyorsítani a gazdasági növekedést, vagy átlendíteni az országot az egyik pólusról a másikra. Ugyanakkor a növekvő eltérés Olaszország és a többi dél-európai nemzet között, a gazdasági tevékenységében jelentkező nagyszámú centrum-típusú elem s ezek megerősödése és növekedése a kérdéses húsz év során arra mutatnak, hogy Olaszország átalakította helyzetét. Természetesen még mindig közbülső helyen állt, „a központ országaihoz képest periférikusan és . . . néhány periférikus területtel szemben viszont központi jellegű országgént” tevékenykedett.⁸² De mégsem nevezném egyszerűen félperiférikus országnak. Nemzeti termelésének, kereskedelmének szerkezete és gazdasági nacionalizmusa mutatják haladásának irányát – még akkor is, ha osztályszerkezete és valószínűleg bérstruktúrája még közelebb állt a félperifériához. Természetesen ez is megkérdőjelezhető állítás, hiszen igen nehéz közeli párhuzamokat találni Olaszország vagy Bulgária osztályszerkezete között.

Az alapkérdés az: mi volt a fő mozgató rugója ennek a fejlődésnek? Nem tulajdonítok döntő fontosságot a politikai elemnek és az állam politikájának, ezért vissza kell térnünk a gazdasághoz. Ha történt volna valamiféle Olaszország számára rendkívül kedvező változás a világkereskedelemben, akkor találhatnánk egy részleges vagy „a jelenség magyarázata” típusú választ erre a kérdésre, azonban nem ez történt. Még akkor sem, ha a 20. század elejére a feltételek egy része lényegesen megjavult, hála az olyan technikai váltásoknak, mint az elektromosság. Ez sem lehet azonban több, mint része a magyarázatnak. A történelmi tényezők, a legkorábbi indulás, a fejletlenség viszonylag

⁸⁰ *Pablo Sylos Labrini: Problemi dello sviluppo economico. Bari, 1972, 138.*

⁸¹ A gazdaságtörténészek egy nemzetközi csoportja módszeresen, kutatási terv alapján vizsgálja Dél-Európa helyzetét, és eredményeit időszakos konferenciákon egyeztetni. A legutóbbi ilyen konferenciát 1983. júniában Párizsban tartották.

⁸² *I. Wallerstein: The Capitalist World Economy. Cambridge, 1979.*

csekélyebb foka, néhány örökletesen jelenlevő központi elem, a nagyhatalmi státus, és annak tudatos felismerése, hogy a nagyobb erőre törekvő gyenge államoknak szükségük van az egyenlőtlenség megváltoztatására, mind részét képezik a válasznak. A kérdés azonban még így is megoldatlan marad: mikor és milyen nagyságrendben, milyen történelmi körülmények között érhet el egy ország tartós gazdasági növekedéssel arra a pontra, amikor szerkezete és ereje a világrendszer másik oldalára helyezi? Ezt a változást a skandináv országok valamikor 1880 és 1913 között érték el. Az új helyzet bizonyára teremtett lehetőségeket Olaszország számára is.